

Сергій Соколюк

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри Військово-Морських Сил,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3182-8073>
Електронна пошта: sergnavy@ukr.net

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ПІДВОДНИХ СИЛ ФЛОТУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ЧОРНОМУ МОРІ

У статті проаналізовано передумови та процес формування підводних сил Російської імперії на Чорному морі. Зазначено, що після завершення російсько-японської війни 1904–1905 рр. урядом та військовим керівництвом було проведено низку реформ, спрямованих на відновлення та зміцнення оборонних спроможностей держави, зокрема, створення у червні 1905 р. Ради державної оборони та Морського Генерального штабу, підсумком діяльності якого стало досягнення вагомих результатів у справі відродження флоту, упорядкування його організації та підвищення рівня бойової підготовки, а також розробка положень військово-морської теорії та більш досконалих методів використання зброї, зокрема, було створено підводні сили на Чорному морі.

Ключові слова: підводні сили, підводні човни, випробування, бойова підготовка, бойовий склад флоту, Загін підводного плавання, дивізіон підводних човнів.

Так історично склалося, що утворення великих світових держав безпосередньо пов'язане з наявністю у них потужного військово-морського флоту. У ХХ–ХХІ століттях це твердження повністю було реалізовано провідними країнами. На жаль, ігнорування цього надважливого воєнно-політичного і геополітичного чинника вищим державним і вій-

ськовим керівництвом України призвело до подій лютого — березня 2014 року в Криму та Севастополі та їх результатів.

Актуальність дослідження. В умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації проти України процес відновлення та нарощування спроможностей Військово-Морських Сил Збройних Сил України (далі —

ВМС) у військовому та експертному середовищах бачиться в якнайшвидшому створенні берегових і корабельних ударних сил. На нашу думку, не менш важливим, асиметричним елементом в системі формування спроможностей ВМС, безумовно, поряд із мінною зброєю, є підводні човни, які до березня 2014 року були представлені єдиним великим дизель-електричним торпедним човном проекту 641 «Запоріжжя». Очевидно, що в сучасних умовах сформувати підводні сили власними зусиллями є досить проблематичним, тому слід шукати інші шляхи їх відродження у складі національного флоту. Корисним у цьому контексті бачиться вивчення досвіду формування підводних сил російського імператорського флоту на Чорному морі на початку ХХ ст.

Аналіз історіографії теми публікації показав, що якщо процес створення підводних сил флоту Російської імперії знайшов досить широке відображення у низці праць зарубіжних авторів і дослідників радянського та пострадянського періоду, то етап формування підводних сил на Чорному морі дослідниками висвітлений у різному ступені. Так, британські історики Р. Гібсон і М. Прендергаст, докладно висвітлюючи у своїй праці (Гібсон, Р. 2002, 464 с.), яка вийшла у 1931 р., перебіг підводної війни (чи не першими використовуючи це поняття), яку вела Німеччина у 1914–1918 рр., відображають, зокрема,

і процес будівництва німецьких підводних човнів у 1904–1907 рр. для Чорноморського флоту (далі — ЧФ) Росії. Один із першовідкривачів історії вітчизняного підводного флоту Г. Трусов (Трусов, Г. 1957, 384 с.) на підставі численних джерел систематизував та узагальнив матеріал з підводного кораблебудування у Росії, зокрема, поповнення Чорноморського імператорського флоту підводними човнами на початку ХХ ст. У другому томі своєї праці, присвяченому історії російського флоту ХІХ — початку ХХ ст. (до Першої світової війни), О. Тарас, висвітлюючи процес розвитку підводного плавання за період 1624–1904 рр. (Тарас, А. Е. 2002, 240 с.), побіжно звертається до питання створення підводних сил Росії на Чорному морі. В. Золотарьов та І. Козлов (Золотарев, В. А., & Козлов, И. А. 2004, 685 с.), поряд із аналізом найважливіших етапів розвитку російського військово-морського флоту в означений період, його участі та місця у війнах, які вела Росія, розкриваючи роль видатних флотоводців у зміцненні морської могутності держави, висвітлюють передумови створення підводних сил, у тому числі, на Чорноморському флоті. В. Бойко у своїх розвідках (Бойко, В. 2011; Бойко, В.) на багатому архівному матеріалі ілюструє шлях підводних сил ЧФ від часу їх формування до середини 1930-х років. Утім, найбільш систематизовано і докладно висвітлена історія створення підводних сил

Чорноморського флоту на початку ХХ ст. у праці В. Захара та Ю. Нічика (Захар, В. Р., & Ничик, Ю. М. 2012, 688 с.). Фрагментарні відомості з інших джерел дозволили більш повно висвітлити тему дослідження.

У той же час в Україні, на 6-му році війни з російським загарбником, тематика сучасних історичних розвідок практично не змінилася, порівнюючи з довоєнним періодом. На жаль, українська військово-історична парадигма поки що не стала тією консолідуючою силою, яка б мала об'єднати наше суспільство. Невже історики «втомилися» від війни, піддавшись на чергову інформаційну диверсію Кремля? Незважаючи на певну кількість публікацій, присвячених розвитку підводної справи, тема створення підводних сил на Чорному морі на початку ХХ ст. вітчизняними дослідниками практично не висвітлювалася.

Мета публікації. Розглянути досвід створення підводних сил на вітчизняних теренах (на Чорному морі) на початку ХХ століття, зокрема, на етапі їх формування, зробити висновки і винести необхідні уроки для врахування у непростий час відновлення спроможностей ВМС ЗС України.

Виклад основного матеріалу.

Слід зазначити, що вперше на Чорному морі підводний човен був сконструйований, побудований і випробуваний уродженцем Поділля інженером С. К. Джевецьким у 1878

році в Одесі на хвилі патріотичного піднесення, викликаного Кримською (Східною) 1853–1856 рр. та Російсько-турецькою (1877–1878 рр.) війнами. 19 листопада у присутності Головного командира портів Чорного моря віце-адмірала М. Аркаса можливості цього напівпідводного (напівзануреного) човна з педальним приводом були успішно продемонстровані автором, який назвав свій винахід «подаскаф» (Соколюк, С. М. 2016, с. 388–392). Цей човен у сукупності з проєктами інших винахідників останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст. став основою для подальших розробок, проектування і створення перших бойових субмарин російського флоту, які виконували, хоч і в обмежених обсягах, бойові завдання у роки російсько-японської війни 1904–1905 рр.

Наслідки цієї війни, винесені з неї уроки та громадська думка змусили уряд Росії провести низку реформ, спрямованих на відновлення і зміцнення, висловлюючись сучасною термінологією, оборонних спроможностей імперії. Однією з перших серед них стало запровадження в червні 1905 р. Ради державної оборони, що підпорядковувалася безпосередньо імператору. З її утворенням усі найважливіші заходи з військового будівництва подавалися йому на затвердження тільки після попереднього розгляду і схвалення їх Радою (Золотарев, В. А., & Козлов, І. А. 2004, с. 619).

Іншою важливою реформою стало утворення Морського Генерального штабу (МГШ). До 1906 р. основним органом управління військово-морськими силами Росії був Головний морський штаб (ГМШ), який відав усіма питаннями діяльності флоту, — від оперативних до адміністративно-распорядчих. У рамках проведених реформ 7 травня (за н.ст.) 1906 р. при Морському міністерстві був створений Морський Генеральний штаб (Золотарев, В. А. & Козлов, И. А. 2004, с. 620), який, згідно з урядовим указом, повинен був відповідати за «складання планів війни на морі і заходи з організації бойової готовності морських сил, а також встановлення взаємодії Морського Генерального штабу з Генеральним штабом армії в інтересах державної оборони та розвитку збройних сил імперії»¹.

Підсумком діяльності Морського Генерального штабу стало досягнення значних результатів у справі відродження флоту, упорядкування організації морських сил і підвищення рівня бойової підготовки, а також розробка численних положень військово-морської теорії та керівних оперативно-тактичних документів, нових, досконаліших методів використання артилерійської та мінно-торпедної зброї. Зокрема, у 1906 р. МГШ провів значну роботу з визначення стану

морських сил країни. Було встановлено, що організація і бойова підготовка Балтійського і Чорноморського флотів знаходяться у вкрай запущеному стані. Найбільш серйозними недоліками, що негативно впливали на боєздатність сил флоту, були, на думку штабу, такі:

організація корабельного складу не відповідала тогочасним поглядам на форми і методи (способи) його бойового використання в збройній боротьбі; оперативні і тактичні формування (сучасною термінологією — угруповання) були випадковим набором кораблів різних класів і типів;

будівництво нових кораблів і ремонт тих, що перебували в строю, здійснювався переважно розпорядчим порядком, без чітко скоординованого й обґрунтованого плану кораблебудування і ремонту;

комплектування кораблів особливим складом здійснювалося хаотично;

бойова підготовка велася нецілеспрямовано, непланомірно і не забезпечувала вирішення бойових завдань з початком воєнних дій;

запаси палива, мін, торпед, снарядів були мінімальними, що суттєво ускладнювало проведення заходів бойової підготовки і підтримки сил флоту у боєздатному стані;

існуюча система військово-морських навчальних закладів не забезпечувала потреби флоту у формуванні достатнього контингенту добре підготовлених і досвідчених мор-

¹ Российский государственный архив Военно-Морского флота, ф. 418, д. 3410, л. 6.

ських офіцерів (Золотарев, В. А. & Козлов, И. А. 2004, с. 621).

МГШ встановив, що з усіх проблем, що постали перед флотом Росії після війни з Японією, найбільш складною було будівництво нових кораблів. По суті, потрібно було наново скомплектувати корабельний склад Балтійського флоту і одночасно посилювати Чорноморський флот (Золотарев, В. А. & Козлов, И. А. 2004, с. 625), який знаходився в дещо кращому стані, ніж Балтійський. У 1906 р. у його складі налічувалося вісім ескадрених броненосців, два крейсери 1-го рангу, три мінні крейсери, 13 ескадрених міноносців, два мінні загороджувачі і шість канонерських човнів, проте не було жодного підводного човна (Золотарев, В. А. & Козлов, И. А. 2004, с. 627).

11 (24 за н.ст.) березня 1906 р. по Морському відомству був виданий наказ за №52, згідно з яким: «Государь Император, в 6-й день марта сего года, высочайше повелеть изволил: 1) Включить в Высочайше установленную в 30-й день декабря 1891 года классификацию судов военного флота разряды: а) посыльных судов и б) подводных лодок...» (Курганский, Ю. Н. & Сирый, С. П.). Згідно з пунктом б) 20 міноносців стали підводними човнами і увійшли до другого розряду класифікації (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 18–19). Таким чином, 19 березня (за новим стилем) 1906 р. стало датою народження підводних сил у Ро-

сії. Утім, на Чорному морі вони ще не сформувалися.

У спеціальній доповіді уряду 15 жовтня 1906 р. Морський Генеральний штаб, охарактеризувавши стан морських сил і намітивши шляхи їх відтворення, визначав, що найбільш вірогідним супротивником Росії у той час могла бути Німеччина (Золотарев, В. А. & Козлов, И. А. 2004, с. 627). І хоч головним майбутнім морським театром воєнних дій визначався Балтійський флот, посиленню Чорноморського приділялася також значна увага. Крім будівництва нових надводних кораблів, було сплановано сформувати на Чорному морі у складі російського флоту і підводні сили. Відтак, з урахуванням досвіду міжтеатрового маневру (перевезення) новозбудованих підводних човнів на Тихий океан у роки російсько-японської війни 1904–1905 рр. (Соколюк, С. 2017, с. 4–9), у серпні 1907 р. на Чорне море залізницею були перевезені перші бойові підводні човни «Лосось» та «Судак» типу “Holland” побудови американської фірми “Holland Torpedo Boat Company” (Трусов, Г. М. 1957, с. 128). Залізничні потяги у складі опечатаних товарних вагонів зі знятим із човнів обладнанням, спеціально побудованих залізничних платформ із затентованими човнами та спальних вагонів для команди, майже не зупиняючись на станціях, прямували із Лібави до Севастополя близько сорока годин

(Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 19).

Незабаром, 25 серпня о 14 годині, у присутності головного інспектора мінного відділу штабу флоту М. Лощинського під керівництвом капітана порту контр-адмірала М. Колландса та його помічника корабельного інженера штабс-капітана Відстедта в районі нинішнього залізничного вокзалу Севастополя, поблизу церкви Святого Феодосія, підводний човен «Лосось» був спущений на воду і під командуванням старшого лейтенанта Б. Бикова заведений в док. 10 вересня, також близько другої години пополудні, у тому ж місці, де і підводний човен «Лосось», у присутності контр-адмірала М. Колландса, старшого помічника капітана над портом підполковника Павловського, головного корабельного інженера порту полковника Янковського, головного мінера капітана 2 рангу Щиголева, представників Невського заводу інженерів Вільсона і Натансона під керівництвом штабс-капітана Відстедта цілком вдало був спущений на воду другий човен «Судак» (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 19).

Обидва човни були включені до складу 28-го флотського Його Імператорської Високості генерал-адмірала Костянтина Миколайовича екіпажу. Оскільки підводний човен «Лосось» прибув зі складу Лібавського навчального загону підводного плавання вже після проведення

усіх випробувань та з відпрацьованим екіпажем, то підводний човен «Судак», придбаний у Невського заводу, ще чотири місяці проходив випробування комісією під головуванням капітана 2 рангу Карпова. Випробування пройшли успішно і 22 листопада човен був зарахований до складу Загону підводного плавання ЧФ, а 9 грудня — до списку суден флоту (Миноносец, ПЛ «Судак»). 12 грудня 1907 р. у Південній бухті на підводному човні «Судак» (командир лейтенант Б. Безкровний) в урочистій обстановці був піднятий Андріївський прапор (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 20).

Слід зазначити, що в рамках реформ, які проводив Генеральний Морський штаб, морські сили отримали стрункішу і стабільнішу організацію, чому стало поштовхом ухвалення імператором 8 жовтня 1907 р. «Положення про склад і підрозділ флоту» (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 20). Згідно з Положенням, флот розподілявся на діючий, резервний (1-го і 2-го резерву) та судна, що будуються і ремонтуються. Кораблі діючого «флоту зводилися в ескадри і загони. Ескадра призначалася для дій у відкритому морі проти лінійних кораблів ворога і складалася зі з'єднань кораблів різних класів... Формування меншого складу називалися загонами» (Полное собрание законов Российской империи. 1910, с. 591–592).

З метою підняття морального престижу служби на підводних човнах 26 січня 1909 року наказом по Морському відомству № 19 був затверджений нагрудний знак для офіцерів флоту, удостоєних звання «офіцерів підводного плавання» (Днестрянский, И.).

По Чорному морю до суден діючого флоту розподілили підводні човни «Лосось» і «Судак» та віднесли до суден 3 рангу. Обидва човни разом із кораблем-конвоїром транспортом «Пендеракля» згідно з наказом по Морському відомству №-273 від 08 грудня 1907 року утворили загін підводного плавання Чорного моря (завідувач загonom — капітан 2 рангу М. Белкін) (Бойко, В. 2011; Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 20). Відтак, 8 грудня 1907 р. цілком можна вважати датою створення першого з'єднання підводних човнів на Чорному морі.

Варто зазначити, що ще у травні 1904 р. Морське міністерство Росії замовило фірмі Круппа (Німеччина) спеціально для Чорноморського флоту човни типу «К» («Касатка») — «Карп», «Карась» і «Камбала» (Гібсон, Р. & Прендергаст, М. 2002, с. 377). Це замовлення фірма використала для привернення уваги свого уряду до нового засобу ведення війни, що активно розвивався в інших державах. І це дало позитивний результат на розвиток німецького підводного флоту: паралельно з виконанням замовлення для Росії Крупп

розпочав будівництво більш досконалого першого німецького бойового підводного човна «U-1», що був спущений на воду 16 квітня 1906 р. Після завершення будівництва для російського флоту та проведення випробувань у 1907 р. субмарини «Карп», «Карась» і «Камбала» здійснили самостійний перехід із Кіля до Лібави (Гібсон, Р. & Прендергаст, М. 2002, с. 380), де були зараховані до складу Навчального загону підводного плавання (Трусов, Г. М. 1957, с. 151).

Після проведення успішних випробувань та відпрацювання екіпажів на Балтійському морі навесні 1908 р. човни були прийняті в казну, і згідно з планом нарощування Чорноморського флоту, подібно до човнів «Лосось» та «Судак» типу «Holland», були розібрані і залізницею з Лібави доправлені до Севастополя, куди й прибули 4 травня 1908 р. (Бойко, В.; Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 21; Миноносец, ПЛ «Судак»; Трусов, Г. М. 1957, с. 152).

Для прийому до складу флоту був ретельно підготовлений і проведений комплекс заходів, зокрема: виділений 100-тонний кран для попереднього збирання та вивантаження човнів, підготовлені приміщення для розміщення особового складу (було обрано старий броненосець — лінкор за новою класифікацією — «Дванадцять апостолов»), водолазний бот, катери тощо. З прибуттям човнів до Севастополя, їх вивантажили з плат-

форм на воду і перевели в плавучий док, де протягом травня — червня відбувалося їх збирання і випробування. 28 червня 1908 р. човни з доку були спущені на воду і того ж дня, щоб їх у морі можна було візуально розрізнити, наказом завідувача загоном на перископах були нанесені смуги різних кольорів, подібно до смуг на трубах міноносців (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 21).

Урешті-решт, 1 липня головний командир Чорноморського флоту і портів Чорного моря контр-адмірал Р. М. Вірен відвідав лінкор (мовою оригіналу) «Двенадцать апостолов», що із старого броненосця поступово перетворювався на плавказарму, де оглянув приміщення для офіцерів і нижніх чинів підводного плавання. Під час ознайомлення з новими субмаринами контр-адмірал Р. М. Вірен затвердив для плавання на човнах офіцерський склад, який прибув із кораблями з Лібави: командиром підводного човна «Карп» став лейтенант А. Андреев, помічником командира — лейтенант Вількен і механіком — корпусу інженер-механіків флоту штабс-капітан Крутіков, підводного човна «Карась» — відповідно — лейтенант М. Бабіцин, лейтенант Феншоу і корпусу інженер-механіків флоту підпоручник Брод, підводного човна «Камбала» — лейтенант граф П. Келлер, лейтенант М. Аквілонов і мічман Тучков (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 21).

Комплектувалися екіпажі (команди) підводних човнів, як із самого початку формування підводних сил, винятково добровольцями із найбільш суворими правилами добору. Цей принцип був узаконений у 1907 р. в одних із перших циркулярів Головного морського штабу з Підводного плавання — (мовою оригіналу) «Правилах выбора личного состава для службы на подводных лодках» та «Временных препятствиях к плаванию на подводных лодках», в яких були сформульовані вимоги щодо добору особового складу для служби в підводному флоті (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 24–25).

Особливі вимоги висувалися до офіцерів, а саме: досконале знання влаштування корабля, уміння обслуговувати механізми, керувати човном при всіх видах плавання. До того ж, вони повинні були уміти виконувати матроські посади за всіма спеціальностями: управляти електричними станціями головних гребних електродвигунів підводного ходу, дизелями, стернами, клапанами продування баластних цистерн. На допомогу командирові призначалися помічники зі складу офіцерів флоту, корпусу інженерів-механіків, котрі закінчили курс підводного плавання і зараховані до списку офіцерів підводного плавання. Помічники командира розподілялися на старших і молодших, причому, не за посадами, а за розміром грошового забезпечення. Звання старшого помічника могло бути при-

своєно тільки досвідченим підводникам у чині, старшому за мічмана чи підпоручника, за поданням начальника (завідувача) загону підводних човнів і затвердженому начальником Головного морського штабу (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 25).

Вивчивши ситуацію та працюючи над планами підготовки і застосування підводних сил, командування ЧФ у липні 1908 р. надіслало пропозицію на адресу Головного морського штабу щодо поповнення Загону підводного плавання іще одним човном типу “Holland” — підводний човен «Белуга» — з командиром і командою, для створення двох повнокрованих тактичних одиниць (по три човни) — типу «Карп» та “Holland”. Морський міністр погодився з пропозицією, проте підводний човен «Белуга» на ЧФ так і не був переведений.

Тим часом, до 1 серпня 1908 р. човни «Карп» (командир А. Андрєєв), «Карась» (М. Бабіцин) та «Камбала» (П. Келлер) були зібрані, електромотори випробувані на зарядку, механізми визнані готовими до занурення і розпочалася активна підготовка чорноморських підводників: кораблі здійснили випробувальний похід до Балаклави, Ялти і назад, далі — уздовж південного і західного побережжя Криму, заходили в Каркінітську затоку (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 21).

Слід зазначити, що, незважаючи на те, що Чорне море залишалось

вільним від криги всю зиму, за традицією, що склалася, восени кораблі припиняли кампанію і переходили в озброєний резерв, починаючи зимовий ремонт. Натомість лише підводні човни продовжували плавання: підводникам потрібно було бути готовими до участі у весняних маневрах флоту. У результаті наполегливої праці вже навесні 1909 р. чорноморські підводники підготувалися до спільних дій з ескадрою. У лютому підводні човни «Карп» і «Камбала», після наполегливих тренувань, досягли мінімального часу занурення з крейсерського положення в підводне — п’ять хвилин. Для підводних човнів цього типу подібний результат був суттєвим досягненням (Бойко, В. 2011).

У лютому 1909 р. на броненосці «Пантелеймон» була встановлена станція звукопідводного зв’язку, яку у травні спочатку опрацювали на бойових кораблях Чорноморського флоту, а потім з підводним човном «Карп», хоча і не достатньо вдало. Також активно відпрацьовувалися торпедні атаки човнами, які проводилися на полігоні в районі Бельбека. У якості мішені зазвичай використовувався крейсер «Память Меркурия» з броньованими бортами, по якому велася стрільба торпедами. Причому, незважаючи на велику вартість навчальних торпед (понад 4 500 царських карбованців кожна), під час стрільб їх списували за рахунок казни навіть у випадках

пошкодження об броньований борт крейсера та у випадку помилки слухача навчального загону підводного плавання, котрий самостійно готував торпеду до стрільби. Така довіра до освоєння нової техніки надихала офіцерів до більш досконалого володіння зброєю.

Активно йшло відпрацювання нових ідей з тактики застосування човнів. Часом, це призводило до трагічних помилок, наслідком яких були людські життя і втрата бойових одиниць. Так, оскільки човни на той час вважалися «денною зброєю» через слабку оптику в перископах, підводники вишукували способи застосування своїх кораблів у нічних умовах. 23 травня 1909 р. завідувач загonom капітан 2 рангу М. Белкін визначив завдання — провести навчальну нічну атаку надводних кораблів (Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 23). Відтак, 29 травня 1909 р. підводний човен «Камбала», якою тимчасово командував лейтенант М. Аквілонов (командир підводного човна — лейтенант П. Келлер був у відпустці (Бойко, В. 2011)), виконав навчальну торпедну атаку по загону бойових кораблів у складі лінкорів «Пантелеймонь», «Ростиславъ», «Три Святителя» та крейсера «Память Меркурия», які поверталися з навчань з-під Євпаторії. Під час заходу кораблів до Севастополя, що прямували в кільватерній колоні на чолі з лінкором «Пантелеймонь» (колишній «Князь Потемкин Таври-

ческий») по Інкерманському створу маяків швидкістю 12 вузлів, човен у напівзануреному положенні (позиційному — *суч.*) атакував флагмана з дистанції 4 кабельтових (близько 750 м), умовно випустивши по ньому свою єдину торпеду. Але ТВО командира човна лейтенант М. Аквілонов, що перебував на містку, своєчасно не здійснив маневр ухилення від небезпечного зближення з прямуючим слідом за «Пантелеймоном» лінкором «Ростиславъ», у результаті чого човен о 23.57 був тараний ним, унаслідок чого корпус човна позаду ходової рубки був розрізаний навпіл і майже миттєво затонув на глибину 56 м. Загинув увесь екіпаж (20 осіб) з присутнім на борту капітаном 2 рангу М. Белкіним, за виключенням лейтенанта М. Аквілонова, який був підібраний шлюпкою з крейсера «Память Меркурия» (Бойко, В.; Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 23; «Камбала», тип «Карп» (тип «Е», Германия)).

Загалом, 1909 рік видався для Чорноморського флоту нещасливим: у червні на Тендровській косі шквалом перевернуло шлюпку з «Ростислава», при цьому загинули три матроси, а у серпні ледве не загинув підводний човен «Лосось» (Бойко, В. 2011). Так, 24 серпня під час навчального плавання в підводному положенні всередину міцного корпусу човна стала надходити забортна вода, через що він занурився на глибину 24 м з великим диферен-

том. Відкачати воду, що надходила, і виринути вдалося лише при посиленій роботі всіх насосів (Миноговец, ПЛ «Лосось» типа «Сомь»).

Як зазначалося вище, згідно з наказом по Морському відомству №-273 від 08 грудня 1907 року на Чорному морі було створено Загін підводного плавання Чорного моря, його завідувачем було призначено досвідченого офіцера капітана 2 рангу М. Белкіна. Обов'язки флагманських спеціалістів: штурмана, мінера, лікаря, інженера-механіка — виконували найбільш досвідчені офіцери Загону (Бойко, В.; Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 25), які і генерували нові ідеї щодо поліпшення організації служби, експлуатації матеріальної частини та підвищення рівня підготовки підводників, розробки тактичних прийомів застосування човнів.

Наказом від 30 вересня 1909 р. (Бойко, В.; Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 26) Загін підводного плавання Чорного моря з 1 січня 1910 року був переформований у дивізіон підводних човнів (Трусов, Г. М. 1957, с. 152)² у складі п'яти кораблів: підводні човни «Лосось», «Судак», «Карп», «Карась» та допоміжне судно транспорт «Пендеракля». Чисельність особового складу дивізіону складала 250 осіб. Начальником дивізіону був призначений капітан-лейтенант В. Клочков-

² Российский государственный архив Военно-Морского флота, ф. ГМШ, 1905, д. 31364, л. 59–60.

ський (Бойко, В.; Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 26).

У звіті за 1909 рік було підбито підсумки діяльності підводних човнів Чорноморського флоту, згідно з якими вони загалом здійснили 16 надводних переходів, зробили 44 занурення, а в середньому кожен із них пройшов по 653 милі (Бойко, В.; Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. 2012, с. 21). Таким чином, на Чорноморському флоті було сформовано перше з'єднання підводних сил — дивізіон підводних човнів, яке стало повнокровною бойовою одиницею, спроможною виконати властиві для неї завдання.

Висновки.

1. Уперше на Чорному морі напівпідводний човен з педальним приводом був сконструйований, побудований і випробуваний С. Джебевцьким в Одесі у 1878 році, який, у сукупності з проектами інших винахідників останньої чверті ХІХ — початку ХХ ст.ст. став основою для подальших розробок, проектування і створення перших бойових субмарин російського флоту, які виконували, хоч і в обмежених обсягах, бойові завдання у роки російсько-японської війни 1904–1905 рр.

2. Формування підводних сил Чорноморського флоту відбувалося у рамках проведення реформ, спрямованих на відновлення і зміцнення оборони держави, зокрема, кількісного і якісного посилення флоту, для чого, зокрема, було визначено його

реальний стан, визначені основні недоліки та сплановані і проведені заходи з їх усунення. Одним із найважливіших напрямків були: поліпшення організації корабельного складу, упорядкування організації будівництва та відновлення технічної готовності бойових одиниць, поліпшення якості комплектування та підготовки кадрів та приведення запасів у відповідності до вимог бойової підготовки та виконання майбутніх завдань.

3. Створення підводних сил Російського імператорського флоту на Чорному морі розпочалося з перевезення у серпні 1907 р. на Чорне море залізницею та збирання й проведення випробувань перших бойових підводних човнів «Лосось» та «Судакъ» типу «Holland» американської побудови і створення 8 грудня 1907 р. на їх базі спільно з транспортом «Пендеракля» Загону підводного плавання Чорного моря та доправлення у травні 1908 р. залізницею трьох підводних човнів «Карп», «Карась» і «Камбала» німецької побудови. Після збирання і проведення випробувань човни восени 1908 р. розпочали безперервну активну підготовку, що дозволило їм підготуватися до виконання властивих завдань і створити з 1 січня 1910 р. повноцінне перше бойове з'єднання — дивізіон у складі п'яти підводних човнів.

4. У процесі освоєння нової техніки і зброї, незважаючи на високу вартість навчальної зброї, боєприпасів, командування виявляло високу довіру до офіцерів та особового складу човнів, не рахуючись з витратами із часом та допущеними помилками, що надихало їх до більш досконалого володіння зброєю.

5. У підсумку, правильне розуміння та врахування державним і військовим керівництвом Російської імперії уроків та висновків з російсько-японської війни 1904–1905 рр. щодо ролі та місця військово-морського флоту у збройному протистоянні дозволило, хоч і зі значними зусиллями, провести низку реформ, спрямованих на відновлення і зміцнення оборонних спроможностей флоту імперії напередодні Першої світової війни, його організації та складу, у тому числі нарощування підводних сил, зокрема на Чорному морі, шляхом будівництва на вітчизняних підприємствах і придбання за кордоном нових підводних човнів, а також якісного добору та підготовки кадрів.

Певною мірою висвітлений досвід є корисним і його слід врахувати у справі відродження підводних сил у сучасних умовах нарощування бойових спроможностей ВМС ЗС України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бойко, В. (2011). Катастрофа подводной лодки «Камбала». *Морской архив. № 1*. URL: <https://secrethistory.su/9-katastrofa-podvodnoy-lodki-kambala.html> [дата зверн.: 10.02.2021].

Бойко, В. Черноморский Подплав. 1907–1935. URL: <https://iknigi.net/avtor-vladimir-boyko/109384-chernomorskiy-podplav-19071935-vladimir-boyko.html> [дата зверн.: 10.02.2021].

Гибсон, Р. & Прендергаст, М. (2002). *Германская подводная война 1914–1918 гг.* Мн.: Харвест, 464 с.

Днестрянский, И. Русские подводные лодки на Черном море в мировых войнах. URL: <https://www.proza.ru/2016/08/03/814> [дата зверн.: 10.02.2021].

Захар, В. Р. & Ничик, Ю. М. (2012). *Подводные силы Черноморского флота*. Изд. 2-е, доп. и перераб. Севастополь: Рибэст, 688 с.

Золотарев, В. А. & Козлов, И. А. (2004). *Три столетия Российского флота, XIX — начало XX века*. М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство «Полигон»», 685 с.

«Камбала», тип «Карп» (тип «Е», Германия). URL: http://www.deepstorm.ru/DeepStorm.files/under_1917/karp/kambala/kambala.htm [дата зверн.: 10.02.2021].

Курганский, Ю. Н. & Сирый, С. П. Подводные силы России в дореволюционный период. Посвящается 90-летию Кронштадтского соединения подводных лодок. URL: <https://flot.com/publications/books/shelf/siriy/1.htm> [дата зверн.: 10.02.2021].

Миноносец, ПЛ «Лосось» типа «Сомъ». URL: http://www.deepstorm.ru/DeepStorm.files/under_1917/som/losos/losos.htm [дата зверн.: 10.02.2021].

Миноносец, ПЛ «Судак». URL: http://www.deepstorm.ru/DeepStorm.files/under_1917/som/sudak/sudak.htm [дата зверн.: 10.02.2021].

Полное собрание законов Российской империи. (1910). Собрание третье. Том XXVII, от № 28754–29943 и дополнения. Санкт-Петербург, 722 с.

Соколюк, С. (2017). Досвід перевезення підводних човнів на Далекий Схід під час російсько-японської війни (1904–1905 рр.). *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX — початку XXI ст.: тенденції та закономірності. Збірник наукових праць*. Кол. авторів. За ред С. В. Сидорова. К.: ЦП «Компринт». Вип. 6, с. 4–9.

Соколюк, С. М. (2016). С. К. Джевецький — фундатор вітчизняного підводного кораблебудування. *Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 верес. 2016 р., м. Одеса): присвяч. 25-річчю Незалежності України*. Одеська держ. акад. будівництва та архітектури [та ін.]; гол. ред. В. Л. Цубенко. — Одеса: Астропринт, с. 388–392.

Тарас, А. Е. (2002). *История подводных лодок 1624–1904*. М.: АСТ, Мн.: Харвест, 240 с.

Трусов, Г. М. (1957). *Подводные лодки в русском и советском флоте*. Л.: Государственное Союзное издательство судостроительной промышленности, 384 с.

REFERENCES

Boyko, V. (2011). Katastrofa podvodnoy lodki “Kambala” [Disaster of the submarine “Flounder”]. Morskoy arkhiv. № 1. URL: <https://secrethistory.su/9-katastrofa-podvodnoy-lodki-kambala.html> [Accessed: 21.04.2021]. [in Russian].

Boyko, V. Chernomorskiy Podplav [Black Sea Podplav]. 1907–1935. URL: <https://iknigi.net/avtor-vladimir-boyko/109384-chernomorskiy-podplav-19071935-vladimir-boyko.html> [Accessed: 21.04.2021]. [in Russian].

Gibson, R. & Prendergast, M. (2002). *Germanskaya podvodnaya voyna 1914–1918 gg.* [German submarine warfare 1914–1918]. Mn.: Kharvest, 464 s. [in Russian].

Dnestrjanskiy, I. Russkiye podvodnyye lodki na Chernom more v mirovykh voynakh [Russian submarines on the Black Sea in world wars]. URL: <https://www.proza.ru/2016/08/03/814> [Accessed: 21.04.2021]. [in Russian].

Zakhar, V. R. & Nichik, YU. M. (2012). *Podvodnyye sily Chernomorskogo flota* [Submarine forces of the Black Sea Fleet]. Izd. 2-ye, dop. i pererab. Sevastopol’: Ribest, 688 s. [in Russian].

Zolotarev, V. A. & Kozlov, I. A. (2004). *Tri stoletiya Rossiyskogo flota, XIX — nachalo XX veka* [Three centuries of the Russian fleet, XIX — early XX centuries]. M.: OOO “Izdatel’stvo ACT”; SPb.: OOO “Izdatel’stvo «Poligon»”, 685 s. [in Russian].

“Kambala”, tip “Karp” (tip “Ye”, Germaniya) [“Kambala”, type “Karp” (type “E”, Germany)]. URL: http://www.deepstorm.ru/DeepStorm.files/under_1917/karp/kambala/kambala.htm [Accessed: 21.04.2021]. [in Russian].

Kurganskiy, YU. N. & Siryy, S. P. Podvodnyye sily Rossii v dorevoljucionnyy period. Posvyashchayetsya 90-letiyu Kronshtadtskogo soyedineniya podvodnykh lodok [Submarine forces of Russia in the pre-revolutionary period. Dedicated to the 90th anniversary of the Kronstadt submarine formation.]. URL: <https://flot.com/publications/books/shelf/siriy/1.htm> [Accessed: 21.04.2021]. [in Russian].

Minonosets, PL “Losos” tipa “Som” [Destroyer, submarine PL “Losos” type “Som”]. URL: http://www.deepstorm.ru/DeepStorm.files/under_1917/som/losos/losos.htm [Accessed: 21.04.2021]. [in Russian].

Minonosets, PL “Sudak” [Destroyer, submarine “Sudak”]. URL: http://www.deepstorm.ru/DeepStorm.files/under_1917/som/sudak/sudak.htm [Accessed: 21.04.2021]. [in Russian].

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [Complete collection of laws of the Russian empire]. (1910). Sobraniye tret’ye. Tom XXVII, ot № 28754–29943 i dopolneniya. Sankt-Peterburg”, 722 s. [in Russian].

Sokolyuk, S. (2017). Dosvid perevezennya pidvodnykh chovniv na Dalekiy Skhid pid chas rosij’s’ko-yapons’koj viny (1904–1905 rr.) [Experience of transporting submarines to the Far East during the russo-japanese war (1904–1905)]. *Dosvid zastosuvannya zbroynikh sil u svitovikh vinyakh i voennikh konfliktakh KHKH — pochatku KHKH st.: tendentsii ta zakonomirnosti.*

Zbirnik naukovikh prats'. Kol. avtoriv. Za red S.V. Sidorova. K.: TSP "Komprint". Vip. 6, s. 4–9. [in Ukrainian].

Sokoliuk, S. M. (2016). S. K. Dzhevets'kyi — fundator vitchyznianogo pidvodnogo korablebuduvannia [S. K. Dzhevets'kyi — the founder of domestic submarine shipbuilding]. *Pivden' Ukraïni u vitchiznyaniy ta êvropeys'kyi istorii': materialy III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (15–16 veres. 2016 r., m. Odesa): prisvyach. 25-richchyu Nezalezhnosti Ukraïni*. Odes'ka derzh. akad. budivnitstva ta arkhitekturi [ta in.]; gol. red. V.L. Tsubenko. Odesa: Astroprint, s. 388–392. [in Ukrainian].

Taras, A. Ye. (2002). *Istoriya podvodnykh lodok 1624–1904* [History of submarines 1624–1904]. M.: ACT, Mn.: Kharvest, 240 s. [in Russian].

Trusov, G. M. (1957). *Podvodnyye lodki v russkom i sovetskom flote* [Submarines in the russian and soviet fleets]. L.: Gosudarstvennoye Soyuznoye izdatel'stvo sudostroitel'noy promyshlennosti, 384 s. [in Russian].

Serhii Sokoliuk

candidate of historical sciences,

associate professor,

*associate professor of the Department
of the NAVY,*

The National Defence University

*of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3182-8073>

**THE BEGINNING OF THE UNDERWATER FORCES FORMATION
OF THE RUSSIAN EMPIRE FLEET ON THE BLACK SEA (1878–1910)**

The article describes the formation of the Russian Empire's submarine forces at the Black Sea in 1907–1909. The results of the Russian-Japanese War of 1904–1905 forced the tsarist government to undertake a series of reforms aimed to restore and strengthen the country's defence capabilities. In particular, the creation of submarine forces on the Black Sea was envisaged. The submarines "Losos" and "Sudak" were built by the Holland Torpedo Boat Company (USA). In August 1907, these submarines were transported by railway to Sevastopol. They, after completion of the assembly and testing together with the "Penderakliya" transport ship, formed in December 1907 a submarine unit of the Black Sea. The submarines

“Karp”, “Karas” and “Kambala” were built for the Black Sea Fleet by the company “Krupp” (Germany). These submarines were also transported from the Baltic to Sevastopol in spring 1908 by railway. They were included in the Submarine unit on September 30, 1909. The unit was transformed into a submarine division of five ships and began active combat training on January 1, 1910.

Thus, the correct understanding and taking into account by the state and military leadership the lessons learned of Russian-Japanese War of 1904–1905 as well as the role of naval forces in the war allowed to conduct a number of reforms aimed at restoring and strengthening the defence capabilities of the Russian empire fleet. The submarine’s capability of the Black Sea Fleet was increased by the construction of submarines by domestic enterprises and the acquisition of new submarines abroad. This experience is useful for Ukraine regarding reviving submarine forces in order to enhance the combat capabilities of the Navy.

Keywords: *submarines, combat training, submarine capability, submarine division.*